

De wereld moet veranderen

Bedrijfsleven en filosofie

In zijn boeiende voordracht "Bedrijfsleven en filosofie" droomt Alain de Botton van een wereld waarin het bedrijfsleven een dialoog aangaat met de filosofie. Tegelijk geeft hij aan dat beide kampen zo ver van afstaan dat ze er heilig van overtuigd zijn dat ze elkaar niets te zeggen hebben. Toch droomt hij van een wereld waarin ondernemers en filosofen gezamenlijk van gedachten wisselen over belangrijke vraagstukken, zoals de inrichting van onze samenleving en over de rol van het geld daarin. Volgens Alain zouden ze over en weer veel van elkaar kunnen opsteken, waarbij hij opmerkt dat het bedrijfsleven een toonbeeld lijkt van nuchter pragmatisme en de filosofie als de vlag voor alles wat in menselijke aangelegenheden onrealistisch, onwezenlijk en onbelangrijk is. Ook wijst hij er op dat veel geld verdienen en rijkdom een belangrijke rol spelen bij wat volgens de heersende opvatting onder een succesvol en geslaagd mens wordt verstaan. Van Plato is de beroemde uitspraak dat de wereld alleen beter zou worden als filosofen koning of koningen filosofen zouden worden. Het standpunt van Alain Botton kan volgens hem het best worden weergegeven door in deze uitspraak koningen te vervangen door ondernemers. De uitspraak wordt dan dat de wereld alleen beter zou worden als filosofen ondernemer worden of ondernemers filosofen.

Als ondernemer die meent de globale opvattingen in het bedrijfsleven te kennen denk ik dat dit uitdagende standpunt bij veel ondernemers tot de primaire reactie zal leiden dat de wereld geteisterd zal worden door een golf aan faillissementen. Hoewel ik onvoldoende kennis draag van de opvattingen van de collega-vakgenoten van Alain kan ik mij voorstellen dat aan de andere kant veel filosofen gruwen bij de gedachten aan het 'platvloerse' ondernemerschap waarbij omzet, winst en dus geld verdienen op de voorgrond staat en tot voor kort het creëren van zoveel mogelijk aandeelhouderswaarde het levensdoel van veel topmanagers was. Alain de Botton sluit zijn voordracht af met de hoop dat denkers die zich niet schikken in de heersende opvattingen over succes niet worden afgeschilderd als lompe idealisten of dromers en dat de filosofie een reeks overtuigende en troostende verzekeringen kan geven dat er meer dan een manier is om te slagen in het leven.

In mijn voordracht ga ik in op een aantal belangrijke economische en maatschappelijke ontwikkelingen die signalen geven voor de verwachting dat de gapende kloof tussen filosofie en bedrijfsleven wat kleiner zal worden. Deze bieden Alain ook hoop op een minder prominente rol van geld en rijkdom als maatstaf voor status en maatschappelijk succes. De achtergrond van mijn verwachting heeft veel te maken met de zware economische recessie waardoor de wereld is getroffen. Ik begin mijn voordracht met de actuele stand van zaken over de economische ontwikkeling. Daarna ga ik kort in op de oorzaken van de crisis. Mijn voordracht wordt afgesloten met een overzicht van trends en ontwikkelingen die ik voorzie en die het komende decennium de economische en maatschappelijke ontwikkelingen zullen beïnvloeden.

In de eerste helft van 2009 laten alle westerse economieën, de Verenigde Staten, Europa en Japan, voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) een forse krimp zien. Deze krimp leidt overal tot een sterke stijging van de werkloosheid. Hoewel de economische deskundigen van mening verschillen over de oorzaken van de economische malaise, is wel duidelijk dat de internationale financiële sector, waar de crisis is begonnen, te veel vrijheid heeft gehad. Bankiers en andere financiële instellingen konden hun gang gaan. Overheden gingen er vanuit dat de financiële markten 'wijs' genoeg waren om zonder al te veel overheidstoezicht op een verstandige wijze hun werk te doen. De kredietcrisis die wereldwijd in de loop van 2008 zichtbaar werd en al snel leidde tot een economische crisis, heeft duidelijk gemaakt dat die wijsheid er niet was. Honderden miljarden in geld zijn in rook op gegaan, bedrijven zijn failliet gegaan en miljoenen mensen hebben hun baan verloren. In veel landen, waaronder Nederland, leidt de economische crisis tot discussies over de rol van de overheid, de staat, in relatie tot de markt en marktwerking. Tot voor kort werden vooral de voordelen van de vrije markt benadrukt, zoals minder bureaucratie, meer efficiency en mooie winstcijfers. De overheid moest zich daarmee zo weinig mogelijk bemoeien. Door de crisis komen de nadelen van vrije marktwerking in de economie meer in beeld. Dit heeft invloed op het denken over de rol van de overheid. Zelfs buiten links-politieke kringen, waar de staat favoriet is, wordt er nu op gewezen dat het wenselijk is dat de overheid in de economie een grotere rol moet krijgen. Zo schreef begin januari 2009 de centrumrechtse Franse krant Le Figaro dat de crisis er toe moet leiden dat in alle ontwikkelde landen de staat moet terugkeren in de economie. De terugkeer van de staat is volgens Le Figaro legitiem, want burgers willen dat de staat hen beschermt.

Nu de vrije markt volgens velen heeft gefaald, verwachten burgers en bedrijven dat alleen de overheid nog in staat is om de ernstigste economische crisis in de afgelopen zestig jaar tot een oplossing te brengen. Overal in de wereld proberen landen met de inzet van omvangrijke stimuleringspakketten van vele miljarden aan middelen de economie aan te jagen. Deze pakketten omvatten naast kapitaalsteun en garanties voor de financiële sector veelal belastingverlagingen voor burgers en bedrijven en extra overheidsinvesteringen in infrastructuur, zoals wegen, railverbindingen en nieuwbouwprojecten. Daarnaast proberen Centrale Banken de economie te stimuleren met renteverlagingen.

Hoe staan we er nu voor?

Volgens de bevindingen van de gezaghebbende internationale denktanks als het Internationale Monetaire Fonds (IMF), de OESO en de analyses van de EU die recent zijn verschenen, is het beeld ruw samengevat als volgt. De wereldwijde economische stimuleringspakketten van regeringen hebben voorkomen dat de wereld in een langjarige recessie is beland. Bovendien dragen deze pakketten momenteel bij aan de oplevende economische groei in verschillende landen. Stimulering van de economie door overheden blijft voorlopig nog nodig. Nu stoppen en gaan bezuinigen remt het prille herstel en kan er zelf toe leiden dat we weer terug in een nieuwe crisis vallen. Europese regeringen kunnen waarschijnlijk in 2011

stoppen met het stimuleren van hun economie en beginnen met bezuinigingen om hun begrotingstekorten en staatschulden te bestrijden. Bovendien moet er rekening worden gehouden met het risico dat de economie ook vanaf 2011 nog niet op eigen kracht voldoende kan groeien. In dit geval kan het zelf nodig zijn om bezuinigingen te beperken of uit te stellen en zelfs een tweede ronde van economische stimuleringspakketten in te zetten. Daarnaast is het van belang dat regeringen naast de noodzakelijke bezuinigingen ook zoveel mogelijk maatregelen nemen om de groei van hun economie aan te wakkeren. Extra economische groei leidt tot hogere belasting- en premieontvangsten en kan tot een lagere bezuinigingsbedrag leiden.

Kijken we naar Nederland dan moet vastgesteld worden dat het kabinet maar beperkte mogelijkheden heeft om met bepaalde maatregelen extra economische groei te realiseren. Onze groei is sterk afhankelijk van ontwikkelingen in de wereldeconomie: iedere procent groei van de wereldhandel heeft een effect op het Nederlandse BBP - groei van circa 0,3%-punt. Op deze ontwikkelingen heeft het kabinetsbeleid geen invloed. In Nederland kan economische groei het beste worden gestimuleerd door extra uitgaven voor onderwijs en onderzoek; ons land heeft een flinke achterstand opgelopen ten opzichte van de koplopers. Wel moet voorkomen worden dat politiek Den Haag met te optimistische groeiramingen noodzakelijke bezuinigingen gaat uitstellen.

Na de crisis

Het staat vast dat na afloop van de crisis de meeste landen mede door hun miljarden uitgaven om de crisis te bestrijden, met gigantische begrotingstekorten en torenhoge staatsschulden zitten. Daarnaast worden ze geconfronteerd met een hoog opgelopen werkloosheid. De vraag: 'Welk beleid moeten we dan gaan voeren?' staat in veel landen nu al boven aan de politieke agenda. Daarbij gaat het om vragen hoe de begrotingstekorten kunnen worden weggewerkt en de staatschuld kan worden verminderd. Zijn er bijvoorbeeld bezuinigingsoperaties en belastingverzwaringen nodig om de staatsfinanciën weer op orde te brengen? Hoe wordt de werkloosheid aangepakt en hoe slagen we er in weer mooie groeicijfers en meer werkgelegenheid te realiseren? Wat doen we met het klimaatbeleid?

Al deze vragen zullen met concrete maatregelen beantwoord moeten worden. De slechte opiniepeilingen voor het Nederlandse kabinet vloeien voor een belangrijk deel voort uit uitblijven van heldere antwoorden op deze vragen.

Wat kunnen we verwachten? De kans bestaat dat na het herstel van de wereldeconomie de (financiële) markt weer snel een absolute hoofdrol zal krijgen en dat de economische crisis als een ongelukkig incident zal worden beschouwd. Signalen voor deze gedachte zien we herfst 2009 vooral in kringen van bankiers en zakenbanken in de VS en Engeland. Ook de zogenoemde conservatieve, rechtse politieke partijen zitten op deze lijn. Aan de andere kant is het toch waarschijnlijk dat in de meeste westerse landen de invloed van de overheid op de markt in meer of mindere mate zal toenemen. De wereld is niet alleen getroffen door een zware economische crisis, maar wordt ook geconfronteerd met twee andere gigantische vraagstukken die alleen met behulp van de staat kunnen worden opgelost. Daarbij

gaat het om de opwarming van de aarde (klimaatcrisis) en het energievraagstuk (het opraken en duurder worden van fossiele brandstoffen). Daarnaast kunnen delen van wereld, vooral arme landen, geconfronteerd worden met een voedselcrisis.

.Ook om andere reden is het onwaarschijnlijk dat de vrije markt weer in al zijn glorie van voorheen zal terugkeren. De crisis heeft de politiek, de burgers en het bedrijfsleven aan het denken gezet over de hebzucht, het grote graaien, het ik-denken en de protserige uitwassen van het ego-kapitalisme. Het gebrek aan normen en waarden en de 'afwezigheid' van ethiek in de economie hebben tot ernstige ontsporingen geleid met diep ingrijpende maatschappelijk gevolgen. Vele miljoenen mensen hebben niet alleen hun baan verloren, maar zijn ook hun spaargeld kwijt. Daarnaast zijn er talloze bedrijven failliet gegaan.

Volgens berekeningen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) heeft de (krediet)crisis sinds de aanvang tot medio 2009 overheden wereldwijd nu al circa 13.000 miljard dollar gekost, meer dan 20% van de totale jaarlijkse productie van de wereldeconomie. Deze kosten bestaan uit de wereldwijde miljarden aan kapitaalsteun en garanties aan de financiële sector en andere sectoren, de verliezen op risicovolle beleggingen, kredietgaranties en de financiële acties van Centrale Banken. De gevolgen van de crisis zullen van invloed zijn op het beleid van overheden en de cultuur binnen bedrijven. Daar komt nog bij dat zowel in de politiek als in het bedrijfsleven een nieuwe generatie bestuurders en managers het voor het zeggen krijgt. Deze generatie heeft andere opvattingen dan de 'oude garde' die het beleid voor de crisis hebben bepaald.

Ook de wereldeconomie zal veranderen. We zien een toenemende economische invloed van de opkomende economieën, zoals China, India, maar ook Brazilië en Rusland. Op de wereldmarkt zullen de nu nog dominante westerse industrielanden aan macht gaan inboeten. Door deze ontwikkelingen zal de vrije markt niet meer als een Zonnekoning op de troon terugkeren. De meest waarschijnlijk uitkomst is een beter evenwicht tussen de markt en de overheid. Maar dan moet de overheid ook zelf veranderen. In veel westerse landen wordt de overheid door burgers en bedrijven vooral gezien als een logge en trage bureaucratische instelling waarmee je zo weinig mogelijk te maken wilt hebben. Bij een sterke markt, zo leert de crisis, hoort een sterke overheid, maar dan wel een slimme overheid die gekenmerkt door doelmatigheid en doeltreffendheid. Daar ligt een belangrijke opdracht voor regeringen die snel ter hand moet worden genomen.

Van belang is ook dat nu al wordt nagedacht over de toekomst van economische groei en het 'oude' streven naar zo hoog mogelijke groeicijfers. Niet alleen om lering te trekken uit de economische crisis, maar zeker ook om zo effectief mogelijk de opwarming van de aarde tegen te gaan. Dit vraagt wereldwijd om een economisch beleid waarbij meer nadruk komt te liggen op de kwaliteit van de economische groei en minder op zo hoog mogelijke groeicijfers waarbij onvoldoende rekening wordt gehouden met nadelige maatschappelijke effecten en de aantasting van het klimaat en de leefomgeving. Hiermee ontstaat een evenwichtiger balans tussen 'rauwe' groei

en welvaart. Of en de mate waarin er een nieuw, beter evenwicht zal worden gerealiseerd, wordt sterk bepaald door de politieke machtshebbers in landen.

Box 1 Maakt groei gelukkig?

De afgelopen zestig jaar is er wereldwijd onderzoek gedaan naar de relatie tussen de groei van de economie (de groei van het BBP van een land) en de geluksbeleving van de bevolking. Daarbij was de veronderstelling dat een toename van het inkomen per hoofd van de bevolking (het BBP gedeeld door het inwonertal van het land) tot een hoger geluksgevoel zou leiden. In de westerse industriële landen is het BBP in de periode 1950-2009 per hoofd van de bevolking aanzienlijk gestegen, veelal meer dan verdubbeld. Onderzoek geeft aan dat het geluksgevoel van de bevolking in die landen globaal gelijk gebleven is. Een hoger inkomen leidt veelal niet tot meer geluksgevoel, omdat mensen hun eigen positie voortdurend vergelijken met die van anderen. Ze gaan daarbij uit van het eigen inkomen. Als het eigen inkomen stijgt, maar tegelijk ook het inkomen van anderen, dan blijft het geluksgevoel ongeveer gelijk. Ingeval het eigen inkomen meer toeneemt dan het gemiddelde neemt het geluk toe. Bij een 'geluksvergelijking' tussen landen valt op dat de bevolkingen van landen met een groot verschil tussen arm en rijk minder gelukkig zijn. De verschillende 'geluksonderzoeken' wijzen ook uit dat bij de laagste inkomensniveaus, onder de 10.000 dollar per jaar, er wel sprake is van een directe relatie tussen het inkomen en het geluk. Mensen met een dergelijk laag inkomen hebben onvoldoende geld om 'gewone' uitgaven te kunnen doen voor eten, drinken, ontspanning enz. Bij deze groep leidt een stijging van het inkomen wel tot meer geluk. Geluk is relatief. Mensen meten zich meer aan elkaars rijkdom dan aan absolute rijkdom. Om dit te testen, is er een interessant onderzoek gedaan onder een groep studenten aan de Harvard Universiteit. Ze werden hierbij de vraag voorgelegd of ze liever 50.000 dollar zouden verdienen als anderen de helft zouden verdienen, of 100.000 dollar als anderen het dubbele zouden verdienen. Tot ieders verrassing, gaf veruit de meerderheid van de studenten aan de eerste optie te prefereren, ondanks het feit dat ze hiermee in absolute termen minder rijk zouden zijn. Blijkbaar zijn de prestaties van een referentie groep belangrijk. Individuen zijn gelukkiger als ze beter presteren dan degenen om hen heen. Zie voor een studie over de relatie tussen geluk en inkomen Richard Layard (2003) en ook de Macro Economische Verkenning (MEV) 2008 van het CPB

Bron: Bron; Willem Vermeend, De WIJ ECONOMIE; de opkomst van de wij economie en de ondergang van de IK economie, Lebowski, Amsterdam 2009

Oorzaken van de crisis

Over de oorzaken van de kredietcrisis en de daarop volgende economische crisis wordt wereldwijd verschillend gedacht. In veel parlementen in de wereld en ook in de publieke opinie worden de bankiers als de grote zondebokken aangemerkt. Door hun financiële hebzucht, opgejaagd door extreem hoge bonussen, zouden ze de crisis hebben veroorzaakt. Zonder af te dingen op de belangrijke rol die ze bij het ontstaan van de crisis hebben gespeeld is deze beschuldiging te gemakkelijk. De crisis is vooral de uitkomst, het sluitstuk, van bijna dertig jaar risicovol leven op de pof, vooral in de VS, een gebrek aan adequate regels en toezicht op de financiële sector en een ernstig gebrek aan moreel besef, ethiek en integriteit. De kiem van de crisis ligt bij het Amerikaanse financieel-economische beleid, dat vooral onder republikeinse presidenten gekenmerkt werd door een maximale vrijheid voor de financiële sector, zo weinig mogelijk overheidsregels en leven op de pof.

De wereld heeft onder leiding van de VS de afgelopen decennia een zeepbel-economie gecreëerd die wel een keer moest klappen. Wereldwijd hebben landen boven hun stand geleefd en geprofiteerd van economische groei die voor een deel is gerealiseerd met geleend geld, met schulden maken. De meest vergaande opvatting is dat het kapitalisme, waarbij de vrije markt centraal staat, als economisch stelsel heeft gefaald en daarom ingrijpend moet worden aangepast. Aanpassing houdt in de

praktijk in dat de overheid met regelgeving, maar ook via staatsbedrijven meer greep krijgt op de economie. Deze opvatting leeft vooral bij de politieke partijen links van het midden. Voorstanders van de vrije markt menen dat de crisis daartoe geen enkele aanleiding geeft; het kapitalistische stelsel, heeft niet gefaald, alleen de regelgeving en het financieel toezicht op de financiële sector moeten worden verbeterd. Ze wijzen er bovendien op dat de kapitalistische stelsels de afgelopen zestig jaar in veel landen een toenemende welvaart hebben gebracht. Zo is het gemiddelde inkomen van mensen sterk toegenomen. Dit geldt ook voor de gezondheid en de levensverwachting. Deze opvatting vinden we vooral aan de rechterkant van het politieke centrum, maar ook wel bij politieke partijen die tot het centrum gerekend worden.

Tegenstanders van ingrijpende aanpassingen merken ook op dat economische crises onlosmakelijk zijn verbonden met het kapitalisme. En tot op heden zijn deze altijd weer overwonnen en dat geldt ook voor de huidige crisis. De afgelopen honderd jaar zijn er verschillende economische crises geweest en marktdenkers beschouwen dit als de prijs voor de relatief hoge welvaart die met het kapitalistische stelsel wordt gerealiseerd.

Recessies horen bij het kapitalistische systeem. In vergelijking met andere economische stelsels is het kapitalistische systeem het beste stelsel of wel het minst slechte van andere economische modellen. Critici van het 'extreme' neoliberale economische beleid dat de Amerikaanse markt regeerde, menen dat deze extreme variant van het kapitalisme stelsel, het zogenoemde marktfundamentalisme, tot uitwassen heeft geleid (Amitai Etzioni, 1996). Daarbij wordt gedoeld op het kritiekloos bejubelen van de vrije markt, de doorgeschoten marktwerking, de groeiende economische macht van het internationale bedrijfsleven, de 'afwezigheid' van overheidsbemoeienis, de financiële hebzucht en het sterke ik-denken. De schuld bij het kapitalisme leggen, ligt dan ook niet voor de hand. Ik deel die opvatting, maar tekenen daarbij wel aan dat de politieke invulling en uitwerking in de vorm van marktfundamentalisme wel degelijk van invloed is geweest op het ontstaan van de crisis. Duidelijk is ook dat de mentaliteit in de samenleving vooral de afgelopen twintig jaar sterk is veranderd. Het ik-denken, het eigen belang, de ieder voor zich mentaliteit, de financiële hebzucht, het snelle geld verdienen en het grote graaien niet alleen in de banksector maar bij allerlei bedrijven en (semi-)overheidsinstellingen heeft de 'ouderwetse wereld' van het meer lange-termijndenken, financiële degelijkheid, fatsoen, moraliteit en ethiek weggedrukt. De mentaliteitsverandering in de samenleving is niet vanzelf gegaan, maar is zonder twijfel bevorderd door wijze waarop door de politiek invulling is gegeven aan het kapitalistische model. De politieke koers van minder overheid, minder regels, minder toezicht en zoveel mogelijk markt en marktwerking heeft in veel industrielanden, vooral in de Verenigde Staten, de afgelopen dertig jaar het financieel-economische beleid gedomineerd. Deze ontwikkeling heeft zeker bijgedragen aan de mentaliteitsverandering in de samenleving, aan het ik-denken en het grote graaien.

Zo heeft de politiek het in de VS bijvoorbeeld 'toegelaten' dat de kloof tussen arm en rijk in de periode 1980-2008 zeer sterk is toegenomen. In 1980 hadden de

hoogste verdiemers, de top-1%, een gemiddeld inkomen dat ongeveer 130 maal zoveel was als het gemiddelde inkomen van de inkomenstrekker die behoorden tot de onderste groep van 20%. Vlak voor de crisis was deze verhouding opgelopen tot bijna 200 maal. Ook het verschil tussen de gemiddelde beloning van topbestuurders van bedrijven en de beloning van de gemiddelde werknemer nam in de VS gigantisch toe. In 1980 lag deze verhouding gemiddeld rond de 40 keer. Bijna dertig jaar later, in 2008, verdiende een gemiddelde topbestuurder van een beursgenoteerde onderneming in de VS gemiddeld 340 keer zoveel als een gemiddeld werknemer. Binnen de EU waren deze cijfers 25 keer en 210 keer.

Deze extreme ontwikkeling is op geen enkele wijze gebaseerd op de toegenomen economische prestaties van deze bestuurders en heeft ook niets met marktwerking te maken. Voor deze grenzeloze zelfverrijking is geen enkele rechtvaardiging te bedenken. Bij veel bedrijven stond aandeelhouderswaarde voorop en gingen de topbestuurders en de commissarissen samen met de aandeelhouders vooral voor snelle (koers)winsten. In dat kader kregen de zogenoemde 'captains of industry' gigantische beloningen toegekend waarmee ze konden pronken en meetelden in de absurde wereld van het grote geld. In veel landen werden ze in de media als winstmakers en grootverdiemers bejubeld, ook door politici. Al voor de crisis werd duidelijk deze 'captains' in veel gevallen luchtkastelen hadden gebouwd.

Box 2 De 'helden' van de vrije markt en aandeelhouderswaarde vallen van hun geloof

De Amerikaan Jack Welch, oud-bestuursvoorzitter (1981-2001) van het concern General Electric (GE), beter bekend als de grondlegger van het aandeelhouderskapitalisme is van zijn geloof gevallen. In de Financial Times (FT) van 14 maart 2009 zegt de grote lieveling van de aandeelhouders dat zijn streven naar een zo hoog mogelijke aandelenkoers een dom idee was. 'Aandeelhouderswaarde is een resultaat, niet een strategie. Je werknemers, je klanten en je product zijn het belangrijkste', zegt Welch nu. Deze stellingname is zeer opmerkelijk. Bijna dertig jaar hebben een groot aantal bestuursvoorzitters van internationale ondernemingen kritiekloos de ideologie van Welch aangehangen. Binnen zijn onderneming GE was alles er op gericht om de aandelenkoers omhoog te krijgen. Zo werden jaarlijks de 10 procent slechtst presterende managers ontslagen. Jack Welch, die door het blad Fortune werd uitgeroepen tot de manager van de eeuw kreeg wereldwijd navolging bij talloze topmanagers die het streven naar de hoogste koers als hun belangrijkste opgave zagen. In managementboeken werd Welch als een 'held' bejubeld. Hij vond ook dat bestuursvoorzitters extra beloond moesten worden voor het opkrikken van de waarde van een onderneming. Mede daardoor zijn de beloningen van topmanagers de afgelopen dertig jaar spectaculair gestegen: zoals gezegd, in de Verenigde Staten van ongeveer 40 keer tot circa 340 keer het gemiddelde salaris van een gemiddelde werknemer. In veel gevallen is achteraf gebleken dat de bestuursvoorzitters beloond zijn voor het bouwen van luchtkastelen. In de eerste plaats blijkt dat de (koers)waardedecreatie niet of nauwelijks aan de inzet van bestuurders kan worden toegeschreven. Daarnaast kan worden vastgesteld dat deze waarde veelal een tijdelijke zeepbel was. Het streven naar een zo hoog mogelijke aandeelhouderswaarde heeft er toe bijgedragen dat banken en bedrijven zodanig zijn uitgehold en verzwakt dat ze bij het eerste zuchtje economische tegenwind omvallen. Daar komt nog bij dat de rol van bestuurders in het algemeen zwaar wordt overschat. Zo zegt de huidige bestuursvoorzitter van GE, Reynolds, in de FT dat in het mooie economische klimaat van de jaren negentig van de vorige eeuw iedereen een bedrijf kon leiden: 'Zelfs een hond had het gekund'. De vroegere 'helden' zijn een goed voorbeeld van de IK-economie, zoals een grote mond, grootspraak, opschepperij, protserig gedrag en ster allures. In de WIJ-economie zullen we het bedrijfsleven zien veranderen. Bij bedrijven zal korte termijn (winst)denken vervangen worden door de nadruk op continuïteit en rendement op de langere termijn. De oude 'helden' worden vervangen door inspirerende aanvoerders die vooral informeel een werkgemeenschap creëren, waarin iedereen zich verantwoordelijk voelt voor de onderneming en zich enthousiast inzet om samen (wij) de gestelde doelen te realiseren.

Waarom zal de wereld veranderen?

Er zijn verschillende redenen waarom de (economische) wereld na afloop van de crisis een andere zal zijn als vóór de crisis. De belangrijkste worden hieronder opgesomd. Ze hebben betrekking op de publieke sector, waar overheden een ander beleid moeten gaan voeren. Maar ook de marktsector waar bedrijven op zoek moeten gaan naar andere businessmodellen en rekening moeten houden met een nieuwe generatie werknemers; de vergrijzing, de opkomst van de digitale economische wereld, het nieuwe belonen, de internationale wereld waar de economische machtsverhoudingen ingrijpend gaan veranderen en Europa, dat economisch de boot dreigt te missen. Daarnaast moeten we gaan wennen aan de aantasting van het geloof in de werking van de vrije markt. Er moet een nieuwe agenda worden opgesteld voor de aanpak van het klimaatprobleem en het energievraagstuk; het nieuwe denken over (groene) groei. De opmars van normen en waarden zal zowel bij de overheid als het bedrijfsleven het beleid beïnvloeden. Als gevolg van de crisis zullen er ingrijpende veranderingen optreden in de financiële wereld en het onderwijs voor deze sector. Economische (wiskundige) modellen en theorieën die niet bleken te werken, komen in de operatiekamer terecht.

Lagere economische groei

Vrijwel alle landen in de wereld worden na afloop van de crisis geconfronteerd met hoge begrotingstekorten, torenhoge staatsschulden en een hoge werkloosheid. Dit vraagt een overheidsbeleid waarbij omvangrijke bezuinigingen en belastingverzwaringen aan de orde zullen komen. Dit beleid heeft gevolgen voor de economische ontwikkeling in eigen land, maar ook op de groei van de wereldhandel. Door de klap van de crisis lopen veel landen de kans dat ze te maken krijgen met een economie die het komende decennium een groeivertraging laat zien. Volgens IMF onderzoek kan dit een land gemiddeld 8%-10% van het BBP kosten. De relatief hoge groeicijfers van verschillende landen voordat de crisis uitbrak, vooral van de VS zijn in belangrijke mate gerealiseerd met behulp van leningen en schulden maken; de groei is voor een deel gekocht op krediet.

Het valt niet te verwachten dat deze mooie cijfers de komende jaren weer bereikt worden. Er is namelijk sprake van een vermindering van de groeistimulansen. De overheid, burgers en bedrijven zullen eerst hun schulden gaan verminderen. Wijs geworden door de crisis zullen consumenten minder gaan lenen. Dit geldt ook voor bedrijven. In het algemeen zullen bedrijven ten opzichte van de jaren voor de crisis gaan werken met hogere eigen vermogens en minder leenkapitaal. Banken en andere financiële instellingen worden door nationale regelgeving en internationale afspraken verplicht om hogere buffers aanhouden. Daarnaast zullen ze minder risicovol gaan

uitlenen. Ondernemers, investeerders, consumenten en banken zullen als gevolg van de crisis in ieder geval de komende jaren de economie minder hard aanjagen; ze zullen minder risico nemen en minder schulden maken. Ook de OESO gaat ervan uit dat de potentiële economische groei van de meeste westerse landen in de toekomst lager zal uitvallen. In het merendeel van de westerse industrieën zal de totale koopkracht van burgers in de jaren na de crisis gemiddeld lager liggen dan daarvoor. Dit kan het gevolg zijn van belastingverzwaringen door de overheid die geld nodig heeft om de lege schatkist te vullen, door hogere premies, bijvoorbeeld voor pensioenen, maar ook door lagere gemiddelde opbrengsten uit sparen en beleggen. Een lagere koopkracht kan tot minder consumentenbestedingen leiden; ook dat remt de economische groei.

De Staat moet aan de slag

Landen zullen in toenemende mate geconfronteerd worden met de extra kosten van beleid om de opwarming van de aarde tegen te gaan (klimaatbeleid) en de toenemende kosten van energie. De verwachting is dat de fossiele brandstoffen, olie, gas en kolen bij het aantrekken van de wereldeconomie weer duurder worden. Deze brandstoffen zijn geleidelijk aan het opraken. Landen moeten dan ook meer gaan investeren in alternatieve, niet-fossiele energievoorzieningen opgewekt met zon, wind en waterkracht. De Staat zal op deze terreinen snel meer verantwoordelijkheid moeten nemen.

Box 3 Na de crisis; 10%-20% minder "vrije" ruimte in de overheidsuitgaven Volgens een prognose van de OESO zal de economische groei in de OESO-landen in de periode 2011-2017 gemiddeld lager liggen als voor de crisis: gemiddeld 1,7% per jaar tegenover 2,1% in de jaren 2006-2008. Voor Nederland is deze toekomstige prognose 1,3% ten opzichte van 2% in 2006-2008. Deze voorspelling laat ook zien dat veel landen na de crisis met torenhoge staatschulden geconfronteerd worden. Koploper is Japan met een verwachte staatschuld in 2017 van 208% van het BBP. Ierland en Engeland volgen met staatschulden van 125% BBP in 2017. Voor de VS wordt 103% BBP voorspeld. Nederland doet het met een verwachte staatsschuld van 63% in 2017 in vergelijking met andere EU-landen, zoals Italië (112%) Frankrijk (99% BBP) en Duitsland (71% BBP) relatief goed. De verwachte lagere economische groei en daarmee lagere groei in overheidsinkomsten en de extra kosten die landen moeten maken voor het gezond maken van hun overheidsfinanciën (terugdringen tekorten, aflossen staatsschuld, extra rentebetalingen over de schuld) en toenemende kosten om de opwarming van de aarde tegen te gaan, hebben gevolgen voor de overheidsbegroting. Landen die hun belastingdruk niet willen verhogen om zo extra inkomsten voor de schatkist te beuren, ontkomen niet aan drastische bezuinigingsoperaties. Voor landen die hun belastingen niet willen verhogen, hun begrotingstekort naar nul willen terugdringen en hun staatsschuld verlagen, betekent dit dat de kosten daarvan gefinancierd moeten worden door op ander overheidsuitgaven (zoals voor defensie, ambtenarenapparaat, onderwijs, gezondheidszorg enz.) te bezuinigen. Voor veel regeringen betekent dit dat ze het komende decennium, ruw geraamd, geconfronteerd worden met een inperking van hun "vrije" beleidsruimte in de sfeer van de overheidsuitgaven met 10%-20%. Dit geldt ook voor Nederland. Hoewel het waarschijnlijk is dat veel landen hun belastingen moeten verhogen kan niet voorbij worden gegaan aan de negatieve effecten daarvan. Internationale onderzoeken laten zien dat in westerse industrielanden een belastingverhoging, die in hoofdzaak op arbeid drukt, ter grootte van 1% van het BBP, de groei van de economie afremt met 0,2%-0,6% punt. Landen kunnen de inkomsten- en uitgavenproblematiek het best oplossen door een radicale hervorming van hun belastingstelsel waarbij het stelsel niet alleen wordt vereenvoudigd, maar ook de belastingdruk op arbeid wordt verlaagd en tegelijk de druk op consumptie en milieuvervuiling en klimaataantasting wordt verhoogd.

China gaat de lakens uit delen, Europa dreigt de boot te missen

Als gevolg van de crisis vindt er een versnelling plaats in de verschuiving van economische machtsverhoudingen in de wereld. De zogenoemde BRIC landen en vooral China winnen aan invloed. China zal in toenemende mate op de wereldmarkt de lakens gaan uitdelen Dit gaat vooral ten koste van de economische macht van de VS. Deze verschuiving heeft gevolgen voor de wereldhandel en raakt ook Europa. Ik zie nog geen signalen dat de EU deze ontwikkeling voldoende heeft onderkend. Europese bedrijven moeten er van uitgaan dat het realiseren van groei en winst op de “verzadigde” Europese markt steeds moeilijker wordt. De opkomende economieën bieden nieuwe afzetmarkten, maar ook daar neemt de concurrentie toe door de opkomst van lokale bedrijven. Europese bedrijven kunnen deze concurrentie alleen aan als ze kwalitatief betere producten leveren en voortdurend innoveren. Uit de ontwikkeling van de crisis blijkt dat de Europese economie in vergelijking met de VS trager herstelt. Naast deze vertraging krijgt de EU te maken met een stagnerende tot dalende beroepsbevolking en een toenemende vergrijzing van de Europeanen. In veel oude lidstaten is bovendien sprake van een relatief lage arbeidsproductiviteit. Ook telt Europa in vergelijking met bijvoorbeeld de VS te weinig mensen die zich bezig houden met ondernemingsactiviteiten. De Europese Unie loopt het risico in de wereldeconomie van morgen nog verder achter te blijven. Begin juli 2009 heeft de Europese Commissie een studie gepresenteerd waarin economische prognoses zijn op genomen voor de langere termijn (www.ec.europa/economy). Deze zijn zeer verontrustend. Volgens de studie kan de huidige economische crisis er toe leiden dat de potentiële groei van de EU economie permanent gereduceerd wordt met ongeveer 5% van het BBP. Dit zou grote gevolgen hebben voor inkomens en werkgelegenheid van EU-inwoners. Bovendien wordt de Europese groei de komende vijftig jaar negatief beïnvloed door de vergrijzing.

De gevolgen van de crisis en de vergrijzing benadrukken de noodzaak van een politieke EU agenda waarbij een groeiprogramma wordt ontwikkeld voor de langere termijn. Alleen met een radicale beleidwijziging waarbij de bureaucratie wordt ontmanteld, belastingstelsels worden hervormd en alle kaarten worden gezet op kennis en innovaties valt er nog wat te redden. In dit programma moet de nadruk liggen op de ombouw van de bestaande economie, die wordt aangedreven door fossiele brandstoffen (olie, gas, steenkool), naar een ‘groene’ economie die als motor heeft duurzame energievoorzieningen (zon, wind, water) en de modernste kerncentrales.

Box 4 Denemarken, een voorbeeld voor Europa na de crisis ?

1. Internationaal een sterke economie; staat in de wereldtop vijf
2. Een gemiddelde economische groei rond het EU-15 gemiddelde
3. Een relatief lage werkloosheid
4. Behoort tot de kopgroep van innovatieve landen in Europa
5. Staat in de EU-15 op de vijfde plaats qua BPP per hoofd van de bevolking
6. Een internationale koppositie op het terrein van duurzame energie (vooral wind)
7. In de top vijf van landen met het beste klimaatbeleid in de wereld
7. Kleinste inkomensongelijkheid in de wereld
8. Gelukkigste bevolking van de wereld

De verering van de vrije markt is voorbij

Als gevolg van de crisis is het afgelopen met de bijna religieuze verering van de vrije markt. In kringen van de politiek, het bedrijfsleven en de wetenschap zal een herbezinning plaats vinden over de rol van de Staat. De staat moet zich meer gaan bemoeien met de economische ontwikkelingen. Daarbij moet het niet gaan om de grote, ouderwetse, trage bureaucratische staat die met een overdaad aan regelgeving de dynamiek uit de economie haalt. Nee, integendeel. De staat van de toekomst is slim en moet gekenmerkt worden door een bescheiden omvang, deskundigheid en slagkracht; doelmatigheid en doeltreffendheid zijn de uitgangspunten. Efficiënte vormen van publiek-private samenwerking kunnen daarbij een rol spelen. In de samenleving zien we een duidelijke hang naar normen en waarden. Mensen willen niet alleen het fatsoen terug in het maatschappelijke verkeer maar ook een samenleving die 'gekenmerkt' wordt door gematigdheid, ethiek, moraliteit, respect voor elkaar, rechtvaardigheid, eerlijkheid, betrouwbaarheid, zorg voor de zwakkeren (solidariteit), wellevendheid en elkaar helpen. Meer WIJ minder IK! Deze trend wordt weerspiegeld in opiniepeilingen, maar het is wel de vraag of en hoe deze 'omslag' zich in de praktijk van alledag zal manifesteren en hoe lang ze houdbaar zal zijn. Het vraagt om een mentaliteitsverandering die 'thuis' moet beginnen en zichtbaar moet worden in het onderwijs en het beleid van overheden en bedrijven.

Maatschappelijk verantwoord ondernemerschap

In het bedrijfsleven wordt de trend maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Ondernemingen die toekomst gericht zijn, kijken niet uitsluitend naar aandeelhouderswaarde, maar hebben een bredere, evenwichtiger doelstelling, waarbij ook de belangen van klanten en de eigen werknemers een rol spelen. Ook in de VS wordt deze trend zichtbaar (www.hbr.org, july-august 2009). MVO houdt in dat bij het ondernemen niet alleen rekening wordt gehouden met de gevolgen voor het klimaat en het milieu, maar ook met de maatschappelijke normen en waarden. Bedrijven die deze omschakeling nalaten, behoren straks tot de verliezers: verlies aan talentvolle werknemers, verlies aan klanten, verlies aan maatschappelijke

waardering en bedrijfsimago. In de wereld na de crisis is geen plaats meer voor ondernemingen met ouderwets leiderschap en bestuurders die zich als popsterren allures aanmeten en vooral aan hun ik-belang denken. Bedrijven van de toekomst zijn wij-organisaties die collectief werken aan het beste resultaat op een maatschappelijk verantwoorde wijze. De bestuurders zijn geen strakke, formele managers, maar zijn aanvoeders die door hun inspirerende gedrag een enthousiast werkklimaat creëren waardoor het bedrijf optimaal kan presteren; het beste werkgeversschap en het beste werkklimaat staan op de voorgrond. Medewerkers krijgen binnen de gestelde beleidskaders zoveel mogelijk eigen verantwoordelijkheid en vrijheid om hun talenten, creativiteit en ondernemerschap in te zetten.

Bedrijven van de toekomst investeren permanent in hun personeel (opleidingen, trainingen enz.) en staan voor een flexibele werkkring waardoor de werknemers een goede balans kunnen realiseren tussen werk en privé. Ze spelen ook adequaat in op de nieuwe generatie werknemers, ook wel aangeduid als generatie Y, werknemer 2.0 (afgeleid van Web 2.0 social computing) of millennials. De internetgeneratie is “multitasking” en wordt gekenmerkt door een levens- en werkstijl waarbij de digitale wereld en de nieuwe media op de voorgrond staan: virtueel samenwerken en netwerken, kennis delen, googelen, wiki’s en weblogs bijhouden, e-mailen, chatten, sms, skype, msn enz. Het is geen IK, maar een WIJ-generatie.

Uit onderzoek blijkt dat de nieuwe werknemer aan de werkkring vooral niet-materiële eisen stelt. De internetgeneratie gaat ervan uit dat de beloning die geboden wordt goed is geregeld en hecht in het algemeen weinig waarde aan status en positie. Carrière maken is niet het hoogste doel, plezier in het werk daar gaat het om. Zeer belangrijk zijn uitdagingen in het werk, vrijheid, afwisseling en ruimte voor een goede balans tussen werk en privé; deeltijdwerk is populair. Werk is niet alleen een middel om geld te verdienen, maar moet voor de nieuwe generatie werknemers ook aansluiten bij hun levensdoelen. Bij veel bedrijven is de digitale tijdgeest en de opmars van de internetgeneratie nog niet doorgedrongen. Bedrijven die hier niet of te laat op inspelen lopen de kans de boot te missen. Bij deze ontwikkeling moeten we overigens wel bedenken dat het hier gaat om de groep hoger opgeleiden jongeren en dat ook in de wereld van morgen de arbeidsmarkt nog lange tijd gedomineerd zal worden door de meer traditionele werknemers, zoals lager geschoolden, ouderen en middengroepen. Personeelsafdelingen van bedrijven moeten ook daarmee rekening houden.

Verschuiving van fysieke economie naar de digitale economie

Hierboven zijn een aantal belangrijke ontwikkelingen aangegeven. Voor de economie is waarschijnlijk de meest ingrijpende ontwikkeling de verschuiving van de grondslag, van fysiek naar digitaal. De fysieke economie wordt ingehaald door de digitale economie, door het web, de wereld van het internet, de wereld van het mobieltje. In die wereld gaat het vooral om kennis en kunde. De opmars van breedband en Web 2.0 technologie, steeds krachtiger draadloze apparatuur, software diensten, web communities enz., gaan onverminderd en versneld door. Voor veel bedrijven

betekent deze verschuiving dat ze snel moeten gaan nadenken over een geïntegreerde internetstrategie en nieuwe verdienmodellen. Allerlei economische activiteiten via het internet, zoals de verkoop van goederen en diensten en communicatie (het leggen van contacten, reclame, marketingacties, nieuwsvoorzieningen enz.) via pc's, laptops en mobiele telefoons nemen wereldwijd spectaculair toe. Dit geldt ook voor beeldcommunicatie. De komende vijf jaar zal het aantal internetgebruikers wereldwijd, nu circa 1,4 miljard, met bijna 50% groeien tot ruim 2 miljard. De snelste en hoogste groei zien we in Azië. Potentiële klanten zullen in toenemende mate te vinden zijn bij de zogenoemde "online" bedrijven en burgers in China en India. In 2013 zal 43% van de internetgebruikers in de wereld in Azië zitten; China heeft dan in aandeel van 17%. In 2008 telde de VS de meeste internetgebruikers, gevolgd door China, Japan, Brazilië en Duitsland. In 2013 staat China op de eerste plaats, gevolgd door de VS, India, Japan en Brazilië.

Door de toenemende communicatie en handel via het internet wordt de fysieke locatie van ondernemers en werknemers minder belangrijk. Traditioneel zijn de werknemers van een bedrijf veelal woonachtig in de regio waar het bedrijf gevestigd is. In de digitale economie is dat anders. Een bedrijf dat in Nederland gevestigd is en commerciële activiteiten via het internet verricht, is niet aangewezen op werknemers die in de buurt van de vestiging wonen. Dit bedrijf kan wereldwijd personeel werven, waarbij de aangenomen werknemers in hun eigen land blijven wonen en thuis achter de pc hun werk doen. Het valt op dat bij veel Europese overheden en ondernemers de interneteconomie nog steeds 'een ver van mijn bed show' is. Zo zien we dat bedrijven tijdens de crisis gaan korten op hun uitgaven voor informatietechnologie. Dat is onverstandig nu steeds meer zaken via het web lopen. In plaats van te bezuinigen zou innovatief investeren in de digitale economie het bedrijf na afloop van de crisis een sterkere marktpositie kunnen opleveren. De Nederlandse overheid en ons bedrijfsleven laten hier kansen liggen, terwijl onze jongeren behoren tot de beste en slimste internetters van de wereld. We hebben goud in handen, weten dit onvoldoende en doen er dus te weinig mee.

Na de crisis: een veranderende ondernemingscultuur

Voor de afgelopen tien jaar heeft een toenemend aantal beursgenoteerde Nederlandse bedrijven de Amerikaanse bedrijfscultuur overgenomen. Door de oorzaken en gevolgen van de economische crisis worden bij deze Amerikanisering steeds meer vraagtekens gezet. Donald Kalff, investeerder in bedrijven en publicist, deed dat al vier jaar geleden. In zijn boek "Onafhankelijkheid voor Europa – Het einde van het Amerikaanse ondernemingsmodel" dat vier jaar geleden verscheen, hield Donald Kalff een sterk pleidooi tegen de Amerikaanse wijze van ondernemen. Dit model en bijbehorende bedrijfscultuur is volgens Kalff verziekt, omdat het een

obsessie heeft voor korte-termijn-aandeelhoudersrendement en de stijging van beurskoersen. Het heeft tegelijk ook de sociale grondslagen voor samenwerking, vertrouwen en betrokkenheid van werknemers bij het bedrijf ernstig aangetast. In zijn nieuwste boek 'Modern kapitalisme' (2009) presenteert Kalff voor grotere ondernemingen een alternatief ondernemingsmodel dat zowel de bezwaren van de Amerikaanse wijze als de Rijnlandse wijze van bedrijfsvoering ondervangt en als kern heeft het toevoegen van economische waarde. Daarbij staan samenwerking en betrokkenheid van alle medewerkers centraal.

Niet alleen Kalff bepleit een ander ondernemingsmodel. In veel landen vinden in het bedrijfsleven gedachtenwisselingen plaats over businessmodellen waarbij voor het meten van de prestaties de focus niet meer uitsluitend op aandeelhouderswaarde en financiële criteria wordt gelegd. Daarbij moeten ook andere zaken als winst aan de orde komen. Winst is een te beperkte graadmeter die voorbij gaat aan de wijze waarop en ten koste waarvan deze is gerealiseerd. In die optiek is een hoge winst die gerealiseerd wordt door geen rekening te houden met de schade voor het milieu maatschappelijk niet verantwoord. De crisis biedt een momentum voor het introduceren van businessmodellen waarin maatschappelijk verantwoord ondernemerschap volledig geïntegreerd is. Toch is de kans groot dat veel bedrijven na de crisis weer doorgaan op de oude voet, omdat ze nu eenmaal gewend zijn om in beurswaarden en winst te denken en te meten. Daarbij moeten deze bedrijven wel bedenken dat in de 21e eeuw de medewerkers van de onderneming (human capital) de belangrijkste productiefactor zijn en niet meer, zoals van oudsher het fysieke kapitaal. Bedrijven die er in slagen kennis en creatieve en ondernemende mensen bij elkaar te brengen en optimaal te laten samenwerken behoren tot de winnaars van de toekomst. Deze winnaars hanteren een businessmodel dat daarop adequaat inspeelt. De "oude" modellen voldoen daaraan niet en zijn mede door de crisis achterhaalt. Bovendien hebben deze modellen geen aantrekkingskracht op de nieuwe generatie werknemers. Ook daardoor zullen ze verdwijnen.

Het creëren van een nieuwe groeigolf, de zesde Kondratieff!

Blijft de vraag hoe we in de wereld weer aan mooie groeicijfers komen? Denkbaar zou zijn dat de wereld genoeg zou nemen met relatief lage groeicijfers. Vooral de mensen die wonen in de arme landen zullen hiervan het slachtoffer worden. Ik ben voorstander van een andere benadering. Wereldwijd zou de nadruk gelegd moet worden op de creëren van een nieuwe groeigolf in de wereldeconomie die niet alleen de groei van de wereldeconomie bevordert, maar ook de kwaliteit daarvan door een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering en het bieden van een oplossing voor het energievraagstuk. Die golf kan worden opgewekt door een versnelde ombouw van de bestaande wereld economie die in hoofdzaak draait op fossiele brandstoffen (olie, gas en kolen) naar een economie die aangedreven wordt

door duurzame energie op gewekt met zon, wind en waterkracht en de modernste kerncentrales die dit decennium op de markt komen.

Box 4 De opmars van kernenergie

In 2008 heeft kernenergie bij de opwekking van elektriciteit wereldwijd een aandeel van ongeveer 16%. In Europa ligt dat percentage rond de 31%. Wereldwijd staan er in totaal 439 kerncentrales met een gezamenlijk vermogen van 372 GW en een jaarlijkse stroom productie van 2.608 miljard kWh. Deze centrales dragen veroorzaken bij de opwekking van elektriciteit geen uitstoot van broeikasgassen. Begin 2009 waren er 36 centrales in aanbouw, terwijl er 97 zijn besteld. Landen met de meeste kerncentrales zijn: De Verenigde Staten (103), Frankrijk (59), Japan (55), Rusland (31), Zuid-Korea (20), Canada (18), Duitsland (17), India (17). Vooral vanaf 2006 is er wereldwijd weer extra belangstelling ontstaan voor de mogelijke bouw van kerncentrales waarmee elektriciteit wordt opgewekt. Een aantal redenen passeren hier de revue. Door hun geografische ligging zijn er landen waarvoor duurzame energie in de vorm van zon, wind, water en biomassa een onvoldoende oplossing biedt; duurzame energievoorzieningen zijn voor deze landen (economisch/technisch) onvoldoende geschikt of leveren te weinig stabiele stroom. Deze landen kiezen dan mede in het licht van de klimaatverandering voor kernenergie. Bij de productie van kernstroom worden geen broeikasgassen uitgestoten en dat is gunstig met het oog op de noodzakelijke vermindering van de uitstoot. Ook is er geen sprake van luchtverontreiniging. Een derde reden voor de inzet van kernenergie is dat veel landen minder afhankelijk willen worden van de buitenlandse olie- en gaslanden die op de wereldenergiemarkt een sterke positie hebben. Mede om minder afhankelijk te zijn van Russisch gas is bijvoorbeeld Finland bezig met de bouw van een kerncentrale. Polen en de Baltische staten die ook gas uit Rusland nodig hebben, hebben ook plannen om kerncentrales te bouwen. De vierde reden heeft betrekking op de kostprijs van kernenergie. Veel landen verwachten dat de kostprijs van fossiele stroom, ook wel aangeduid als grijze stroom, uit gas- en kolencentrales de komende decennia zal stijgen. Daardoor wordt het goedkoper om kernstroom te gaan gebruiken. De vijfde reden is dat er nieuwe generatie kerncentrales op de markt zijn met veel lagere veiligheidsrisico's, zogenoemde generatie III. en Generatie III+ centrales, ook wel aangeduid als EPR-centrales. Bovendien bestaat de verwachting dat er in de periode 2020-2030 zogenoemde inherent veilige centrales (vierde generatie) gebouwd kunnen worden. Tot slot komen er naar verwachting binnen vijftien jaar (kern)centrales (type HTR) op de markt die relatief goedkoop waterstof kunnen produceren, waardoor een schone waterstof economie dichterbij komt.

Bron; Vermeend 2009

Vooraf van de kant van milieu organisaties wordt een groene economie bepleit die wordt aangedreven door een combinatie energiebesparing, zon, wind, water, biomassa en biobrandstoffen de wereld voldoende energie? Theoretisch bezien is dit mogelijk. Ook technisch en economisch is het denkbaar dat na het einde van deze eeuw, vooral met de inzet van zonne-energie dit mooie wenkende perspectief gerealiseerd kan worden.

Maar in deze eeuw is dit zowel om technische al economische redenen volstrekt uitgesloten. In de eerste plaats laat de praktijk zien dat wereldwijd de geplande energiebesparingen bij lange na niet zullen worden gerealiseerd. Dit geldt ook voor de inzet van de eerste generatie biobrandstoffen. De bezwaren daartegen zijn zodanig dat de wereld er verstandig aan doet daarmee onmiddellijk te stoppen. Waterkracht is op dit moment de belangrijkste leverancier van duurzame energie, maar de mogelijkheden voor uitbreiding zijn beperkt. Met zon en wind is het technisch mogelijk een wereldwijde duurzame energievoorziening op te bouwen. Maar er moeten dan wel extra energievoorzieningen (energie-opslag, reserve centrales) beschikbaar zijn die invallen als het niet voldoende waait en of als er geen licht is. Deze reserve-voorzieningen brengen extra kosten met zich mee. Ook de opwekkingskosten van duurzame energie liggen relatief (nog) hoog en die hoge kosten spelen een rol bij de snelheid waarmee zon en wind worden ingezet. De meeste landen kiezen nog steeds voor de goedkopere fossiele brandstoffen. Bovendien worden er jaarlijks wereldwijd nog steeds honderden kolencentrales bijgebouwd die ten minste veertig jaar in bedrijf blijven. De komende decennia moet een proces op gang komen waarbij olie, gas en steenkool geleidelijk worden

vervangen door duurzame energiebronnen. Maar zowel om economische als technische redenen vraagt deze omschakeling veel tijd.

Als voorstander van een maximale inzet op duurzaam moet ik spijtig genoeg tot de conclusie komen dat de komende vijftig jaar met de combinatie energiebesparing en duurzame energie op geen enkele wijze in voldoende mate kan worden voorzien in de wereldwijde (stijgende) vraag naar energie. Zelfs met de beste wil van de wereld is dat uitgesloten. Volgens het IPCC moeten er juist de komende veertig jaar aanzienlijke reducties van broeikasgasreducties worden gerealiseerd om de opwarming van de aarde tegen te gaan. Het staat onbetwistbaar vast dat binnen dit tijdsbestek energiebesparingen en duurzame energie deze reducties bij lange na niet kunnen leveren. Tegenstanders van kernenergie krijgen van mij dus gelijk als ze zeggen dat de wereld het klimaat- en energieprobleem primair moet oplossen door maximaal in te zetten op duurzame energie, vooral zon. Maar ze moeten wel zo realistisch en eerlijk zijn daarbij ook aan te geven dat in ieder geval de komende vijftig jaar duurzaam en energiebesparingen samen geen voldoende oplossingen kunnen bieden. De wereld is dus genoodzaakt daarnaast als, voorlopige tussenoplossing, andere maatregelen te treffen. In beginsel komen daarvoor twee opties in aanmerking: afvang van CO₂ bij kolen- en gascentrales voordat het via de schoorsteen in de lucht verdwijnt en vervolgens opslag onder de grond (zogenoemde CSS-technologie) en daarnaast kernenergie. Hoewel CSS veel zwaarwegende bezwaren kent, is mijn conclusie dat de wereld deze technologie toch als tussenoplossing zal moeten inzetten om op tijd voldoende reducties te kunnen realiseren. CSS biedt evenwel geen enkele oplossing voor het energieprobleem van de wereld. Doordat de inzet van CSS-technologie tot een extra verbruik van gas en steenkool leidt, wordt dit probleem zelfs versterkt. Bovendien staat ook vast dat met de inzet van CSS onvoldoende reducties van broeikasgassen kunnen worden gerealiseerd.

Extra maatregelen om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen zijn dus noodzakelijk. Behalve kerncentrales, die geen broeikasgassen uitstoten, zijn die niet beschikbaar. Bovendien wordt het met moderne kernenergie mogelijk om op grote schaal schone, relatief goedkope, waterstof te produceren. Wereldwijd rijden en varen op schone waterstof kan de uitstoot van broeikasgassen en de luchtverontreiniging zeer sterk verminderen. Ook fervente tegenstanders van kernenergie zullen de bezwaren en risico's, maar ook de voordelen van de nieuwe kernenergie dus moeten afwegen, tegen de risico's en gevolgen van een verder opwarming van de aarde. Aan die afweging kunnen ze alleen ontkomen door in strijd met de feiten te blijven volhouden dat de combinatie energiebesparing en duurzame energie een voldoende oplossing biedt of te volstaan met het uitspreken van een geloofsbelijdenis tegen kernenergie.

Hoe kan de VN- Klimaatconferentie te Kopenhagen een succes worden?

De wereldwijde economische crisis leidt er toe dat het klimaat wereldwijd minder prioriteit krijgt. In de loop van 2009 zien we daarvan duidelijke signalen.

Klimaatmaatregelen die tot een lastenverzwaring voor bedrijven en burgers leiden worden door veel landen in de ijskast gezet of afgezwakt; regeringen gaan er van uit dat door deze verzwaringen de economie verder zal verzwakken. Dit leidt niet alleen tot lagere energiebesparingen, maar ook tot een terugval van investeringen in vooral wind- en zonne-energie. De verwachting bestaat dat door de crisis en de gevolgen daarvan bij deze investeringen een groeivertraging zal optreden die zou kunnen oplopen tot wel een jaar of tien.

De crisis heeft mede tot gevolg dat kans op het halen van de klimaatdoelstellingen nog kleiner is geworden. De opwarming van de aarde wordt daardoor onvoldoende teruggedrongen en dat kan wereldwijd tot aanzienlijke schades leiden. Wel is het zo dat door een lagere economische groei het verbruik van energie zal dalen, waardoor ook de uitstoot minder snel zal groeien of zelfs tijdelijk zal kunnen afnemen. Maar dit biedt geen echte oplossing, want we moeten wereldwijd terug naar een uitstoot die in 2050 tussen 50%-85% lager ligt dan het niveau van 1990. De meest landen lijken daar niet wakker van te liggen ze zijn in 2009 vooral bezig om hun economie te redden. Toch zullen er dit jaar spijkers met koppen geslagen moeten worden. December 2009 vindt in Kopenhagen in Denemarken een cruciale VN-klimaat conferentie plaats. Het is de bedoeling dat de VN-lidstaten tijdens deze conferentie concrete afspraken maken over het beperken van de uitstoot van broeikasgassen. Mede door de economische crisis is de kans klein dat er in Kopenhagen een mondiaal akkoord wordt gesloten waarin alle landen zich vastleggen om in de periode tot 2020 een bepaald percentage aan reducties te realiseren. De EU heeft zich ten doel gesteld de emissies van broeikasgassen in 2020 met 20% te verminderen ten opzicht van 1990. De EU is bereid zelf tot 30% te gaan als er een wereldwijd klimaatakkoord tot stand komt en ook de opkomende economieën, zoals China en India bereid zijn om in voldoende mate hun uitstoot terug te dringen. Daarbij wordt voor deze landen gedacht aan een reductie van 15%-20%. Het ziet er niet naar uit dat ze daarmee zullen instemmen.

Ze zijn van oordeel dat de westerse industriële landen de klimaatcrisis hebben veroorzaakt. De gigantische uitstoot in de afgelopen honderd jaar die tot de opwarming van de aarde heeft geleid komt bijna volledig voor rekening van de OESO-landen. De reducties die door de westerse landen aan China en India worden gevraagd zouden volgens deze landen leiden tot een vermindering van de economische groei in hun land en tot minder werkgelegenheid. Daarom vinden zij dat de OESO landen verplicht zijn om veel hogere reducties te realiseren, waardoor zij meer ruimte krijgen om minder te doen. Bovendien wijzen ze ook op de beperkte reducties die de VS van plan is te realiseren. In Kopenhagen zullen vooral de opkomende economieën er op hameren dat deze beperking veel te klein is. Ook daardoor is de kans op mondiale harde reductie -afspraken klein.

In het voorgaande heb ik betoogd dat bij het klimaatbeleid de nadruk niet moet liggen op energiebesparingen en de daarmee te realiseren reducties, maar op de investeringen in duurzame energievoorzieningen en moderne kerncentrales. Deze investeringen leiden tot een permanente vermindering van de uitstoot, tot een oplossing van het energievraagstuk en stimuleren tevens de ontwikkeling van de economie en werkgelegenheid. Ik denk dat het veel gemakkelijker is om een mondiaal klimaatakkoord te realiseren op basis van een wereldwijd meerjaren-investeringsprogramma voor duurzame energie en de nieuwste type kerncentrales. Zo'n plan past ook veel beter in het economische crisisklimaat dat boven Kopenhagen hangt. Voor de opkomende landen staan reductie afspraken gelijk aan

het afremmen van hun economische groei. Gebleken is dat ze niet echt openstaan voor een meer genuanceerde benadering. Dit is een extra reden voor een andere aanpak waarbij "afremming" niet meer aan de orde is, maar er juist sprake is van het stimuleren van economische groei. Een wereldwijd akkoord over een meerjaren investeringsprogramma voor miljarden investeringen in duurzame energie en nucleaire energie leidt op termijn tot minder uitstoot van broeikasgassen en geeft de wereld economie een stevige oppepper. Het is waarschijnlijk dat de rijkere OESO-lidstaten, landen als China en India over de streep kunnen trekken als er in Kopenhagen afgesproken wordt dat een deel van de wind-zonneparken en kerncentrales die in hun land gebouwd worden voor rekening van OESO-landen komen. Gezien de vereiste technologische kennis en vaardigheden zou deze bouw voor een belangrijk deel gerealiseerd moeten worden door westerse bedrijven.

Willem Vermeend